

A káosz riadalma

Vasagy Mária: *Pokolkerék*

Paradigmák metszéspontján – Vasagy Mária új regénye kettős paradigmatisorban helyezhető el. Nevezhetjük egyrészt csatorna-regénynek¹, ami tartalmilag helyezi el a kötetet a vajdasági regények azon körében, amelyek a XVIII. század végén épült és a XIX. század elejére elkészült Ferenc-csatorna megépítését, illetve a partjai mentén zajló életet teszik meg centrális témájukká. A Kiss testvérek által elgondolt vállalkozás egy száznyolc kilométer hosszú, majd tizenkilenc méter széles és két méter mély hajózható árok kiásásából állt volna az általuk feltételezett Duna-ösmederben Monostorszeg és Bácsföldvár között, a nagyot gondoló Kiss Gábor és a racionális Kiss József azonban elszámította magát, a csatorna sokkal hosszabb lett, és a tervezett három év helyett kilenc esztendő alatt, immár mások irányításával, 1802-ben készült el. A vidék életét gyökeresen megváltoztató bácskai nagycsatorna történetének szegmentumait többek között Molter Károly *Tibold Mártonja*, Majtényi Mihály *Császár csatornája*, majd *Élő víz* című regénye és Bordás Győző *Csukódó zsilipek* című alkotása narrativizálja, amelyekhez ötödikként a magát a csatornaásást elbeszélő most megjelent Vasagy Mária-regényt is társíthatjuk.

Azonban a tisztán tartalmi elrendezésű sor még ilyenként sem egynemű: más-más narrációs eljárások, regénykoncepciók valósulnak meg bennük. A grandiózus vállalkozás a regények narratív terében más és más metaforikus jelentéssel telítődik: a Monarchia-mítosztól, a boldog békeidők visszaidézésétől a helyi mitológiateremtésen át a csatornaásás realista-naturalista ábrázolásáig. Van, amelyik a vidék emberének nehéz életét s annak változtathatatlanságát állítja középpontba, míg mások a népek együttélésének gondjait látják a csatorna menti világ ábrázolásá-

¹ L. Bence Erika: A történelmi regény műfaji változatai a vajdasági magyar irodalomban a XX. század utolsó évtizedében. *Hungarológiai Közlemények*, 2007. 2. sz.

ban, vagy a korán jött, a meg nem értett zseni, az értelmetlenül, önhibáján kívül elbukott áldozat motívumát sejtik meg Kiss József és Gábor sorsában.

A felsorolt regények keletkezése több mint hetvenévnnyi eltérést mutat, szükségszerű tehát, hogy történelemszemléletük is teljesen eltérő legyen. Két szélsőséges pontján a két legtávolabb álló mű felfogását regisztrálhatjuk. Molter Károly 1937-ben megjelent regényének indulatos kijelentése teljes összhangban Szenteleky Kornél esztétikai nézeteivel a vajdasági magyar irodalom kezdeti éveinek hagyománytalanságát reflektálja, azt állítva: „Bácskában van civilizáció, de nincs történelem.”² Vasagyi Mária regénye pedig éppen ennek a történelemnek a mibenlétét tekinti hivatkozási alapnak, magát a történelmet narrativizálja, méghozzá nem azt a „nagy történelmet”, amely Szenteleky szempontjai szerint „nincs”, hanem az egyes arc, az egyes ember szemszögéből elbeszélte, a mikrotörténelem értelmében. A másik paradigmátikus sort, amelyben regénye elhelyezhető, a szerzőség, a múlt és a múltreprezentáció kérdését problematizáló művek alakítják.

A szerzőségkoncepció – A regény egy meglehetősen régi irodalmi toposz mentén építkezik: az eltűnt és megtalált kézirat kliséjét alkalmazza, amely a szerzőség s ezzel együtt a referencialitás kérdését is felveti. Az eltűnés, a véletlen kap nyomatékot és sokszorozódik meg, amikor kiderül, nemcsak a szépapa kézírata veszett el egykoron, hanem azt a narrátor úgyszintén „nyoma veszett” apjának „dolgai között” találták meg. A kerettörténet még mélyebbre és az ideiglenességben, az átmenetiségben, amikor kiderül, egy repülőtéren, búcsúzaskor adja a kéziratot a narrátor kezébe, aki „feljegyzéseknek” nevezi a váratlan ajándékot. Nem lehet tudni, miért éppen az ő birtokába kerül, talán az örökösödés jogán, ugyanis féltestvére nyomja a kezébe, akinek félvér szakácsnő anyja talált rá a szövegre. De joggal gondolhatnánk a nyelv meghatározó szerepére is, a féltestvér ugyanis a valenciai opera énekes, akinek édesanyja nápolyi, így egyikük sem érti szokatlan nyelvezetét. A nyelv jellege azonban újabb kérdéseket nyit meg, a narrátor ugyanis úgyszintén nem érti meg a benne foglaltakat: „az írás, amelyet hordoznak, magyar, francia és más nyelvek keveréke”. A megértést azonban nemcsak a nyelvek sokasága gátolja. A meglelt kézirat a tizenharmadik században keletkezett, azóta lappangott, és megőrzött egy régi francia köznyelvi szóhasználatot, amelynek soraiba szerzője szláv, német, latin, török, ófrancia, provanszál, spanyol és olasz szavakat, mondatokat kevert.

² Idézi Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2007. 115. l.

A kézirat tehát nyelvi eredetű kódokat rejt, amelyek megfejtésre várnak. A nyelvek sokféleségének megértéséhez nem elegendő a fordítás egyszerű gesztusa, ezért amikor a narrátor fordítót alkalmaz, ahhoz egy tudós professzor asszony kell, aki kétszáz évvel a kézirat keletkezése után előbb egy közvetítő nyelvre, franciára ülteti át a narrátor számára érthetetlen szövegrészeket. Majd a narrátor fordítóvá lép elő: a francia szöveget magyarra fordítja, a tudós professzor pedig fordítóból kontrollszerkesztővé válik, amikor összeveti a francia fordítást a magyarral.

Az írás, fordítás, kontrollszerkesztés következtében tehát valójában három szerzője is lesz a megkerült szövegnek: Lothár, az elsődleges, tizenharmadik századi többnyelvű lejegyző, a huszadik századi tudós fordító, valamint a szintén huszadik századi távoli leszármazott. Az utóbbi narratív identitása azonban tovább bonyolódik. Kétségtelenül ő a legösszetettebb szimulakrum, aki a bevezető szöveg elbeszélője, részleges fordítói szerepéből következően azonban a továbbiakban szerzőnek is minősül. Ő a szöveg közreadója is, aki beleavatkozik a szöveg menetébe, mindentudó, felsőbbrendű szövegszervezőként lép fel, megszakítja a közlés menetét, helyenként saját kommentárjaival látja el, amelyek a kézirat külalakjára vonatkoznak. Kommentárja azonban másként is érvényesül: ő az, aki a kézirat szerkesztője is egyúttal, hiszen a megértést segítő szótárt készít a szöveghez. Ezzel egyúttal be is lép a szöveg terébe: interpretálja is a szöveget, a szöveg előrehaladtával alakítja, közlést, és a szótár meghatározza az interpretáció lehetséges irányait. A jól elkülönülő szerzői szövegek dialógusban állnak egymással, a dialógus azonban sohasem válik ellentmondásossá, az ily módon keletkezett szövegszintek között nem alakul vita, hanem kiegészítik egymást.

A múltreprezentáció eljárásai – A szerkesztői szerzőség a rekonstrukció eljárására irányul, hogy érthetővé tegye a kézirat jelentését. A bonyolult játék célja, hogy erősítse a kézirat valódiságának képzetét.

A nyelv az a mediátor, amelyen keresztül a múlt feltárul előttünk, s valójában a nyelv által közvetített jelentéstartalmak megértése által válik megismerhetővé a történelem, a múltat narratív struktúrák közvetítik. A múlt kérdésének problematizálásában irodalom és történelem metszéspontját regisztráljuk. A rekonstrukció tapasztalata emlékeztet a történeti források „megtisztításának” történeti eljárására, melynek része az az elgondolás is, miszerint a történelemnek a nyelv által lehet értelmet, jelentést kölcsönözni. Az eljárás nem magától értetődő, ugyanis a nyelvi fordulattal jellemezhető narratológiai iskola érvelése szerint a „valóság narratív formája” már csak azért sem jeleníthető meg újra, mivel ilyesmi valójában nem is létezik: a múlt eseményei, tényei eredendően összefüg-

gés nélküliek, a közöttük levő kapcsolat, a jelentés a történetíró konstrukciója.

Vasagyi Mária elbeszélő-fordító-szerkesztő szerzői szimulakruma egyrészt rekonstrukcióra vállalkozik. Ezen a ponton Paul Ricoeurre hivatkozhatunk, aki azt a hipotézist is felveti, miszerint nemcsak a történelmi elbeszélés utánozza a fikciót, hanem fordítva is: a fikciós elbeszélés valamiféleképp „utánozza (imite)” a történelmi elbeszélést.³ A *Pokolkerék* történetében kétségtelenül megvannak a történelmi ismeretnek azok a kódjai, amelyek az adott korra vonatkoznak. Lothár, a narrátor szépapja végignézi a budai kivégzést, amely feltehetően a jakobinus mozgalom részvevőjének vérmezei lefejezése, majd őt magát elfogják, szabadkőműves múltjáról vallatják, összeesküvéssel vádolják, és végül több társával együtt rabláncon elhurcolják, csatornaásásra ítélik. A szöveg említi a csatornaépítés elgondolójának kegyvesztettségét is.

A rekonstrukció azonban nem fejeződik be a történeti kódok szövegbeli elhelyezésével. Az elbeszélő folyamatosan inszisztál a szöveg „valódiságán”, dokumentarista erejét sugallja elejétől végéig, létezését szuggeralja. Ezt erősíti a tény is, hogy a rekonstrukció tárgya valójában Lothárnak, a szépapának a naplója, tehát egy olyan műfaji reprezentáns, amely köztes területen helyezkedik el, s amely a legközelebb áll a referenciális azonosíthatósághoz. A naplóíró diáriumnak nevezi szövegét, dátumokat helyez el benne („Március huszadik napját írják vala ezerhétszázkilencvenhétben”, „17Martius 797.”), utalva arra, hogy a csatornaásás dokumentált történetét olvassuk.

A kézirat külalakjára való utalás is a rekonstrukció irányában hat: a szerkesztő-narrátor zárójeles megjegyzéseiből megtudjuk, hogy lapjai helyenként hiányoznak, másutt sérültek, a betűk elmosódtak, szófragmentumokat közöl. Értesülünk róla, hogy a bejegyzések lila, barna, fekete vagy „halvány” tintával készültek, és hogy „gyakorlott kéz” írta a feljegyzéseket. „Bármit elmesélni, mondhatnám, azt jelenti: úgy meséljük el, *mintha* megtörtént volna. Meddig lényeges a jelentés-elbeszélés számára a *mintha* megtörtént volna?”⁴ A *Pokolkerék* szerzői szimulakruma a *mintha* segítségével éppen a bizonyosat akarja elénk idézni.

A rekonstruálás a teljes világképre vonatkozik: a népi hiedelmek világára éppen úgy, mint a népi gyógy mód leírására. A narrátor folklorista is, a népi elnevezések, a népnyelv lejegyzője, amikor megteremti a tájegység

³ Paul Ricoeur: A történelem és a fikció kereszteződése. In: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 1999. 367. l.

⁴ Paul Ricoeur: i. m. 367. l.

vízrajzának „kartográfiáját”, amelyben már mindenképpen a rekonstrukció mögötti konstrukció gesztusa munkálkodik. Kóty-Sáringa, Kucska, Csörgőgyík, Habos, Hugyhordó, Hasajtó, Csipicsúszó furcsa delokalizáltsággal kelti a régiesség hatását, a Gonoszlik tó neve viszont már nemcsak ritka földrajzi névként, hanem metaforikus jelentésegységként funkcionál.

A bonyolult rekonstrukciós gesztusok egyúttal dekonstruálják is a referencialitásra vonatkozó elképzeléseinket. A bizonyosság felkeltése érdekében a szöveg párhuzamosan jelenít meg kétféle történetstort ugyanarról az eseményről: Lothár le is rajzolja a feljegyzés végén az elmondottakat, amelyeket a szövegszerkesztő-narrátor kommentál, és újra elmesél. A médiumok közötti átjárás nem valósul meg, az intermedialitás újra nyelviséget eredményez. Ugyanakkor ez az eljárás a történeti narratívum relativisztikus jellegét is megmutatja: egy a múlt, de többféle alakot ölthet, ugyanannak a múltnak többféle története lehetséges.

A szöveg nyelve is rekonstruáló jellegzetességeket mutat. Alapvetően egy tizenharmadik század végi szóhasználat és irodalmi stílus visszaidézését tűzi ki célul. A *Pokolkerék* nyelve azonban sokkal bonyolultabb, mint a felidézni szándékozott időszak nyelve. A nehézkesnek minősülő Bessenyei „elmékedő könyveinél”, értekezéseinél is elbonyolítottabb nyelven szólal meg Lothár, a több nyelven beszélő, görög-latin műveltségű narrátor. Bonyolultsága és anakronisztikussága viszont akkor mutatkozik meg leginkább, ha például a kor népszerű olvasmányát, Mészáros Ignác *Kártigám*-ját vesszük összehasonlítási alapnak, amelyet a könyv ötödik kiadásának előszavában Heinrich Gusztáv „darabosnak, néha ízetlennek, itt-ott idegenszerűnek” talált 1880-ban. Íme egy mondat a *Pokolkerékből*: „valahány szót a Nagy Főépítőről nékiük szólék, sundám-bundám mellém lépe a kéklila libernya fekete szőrzsínórral, széles gallérján az úrféle jövénynek pej bárány fehérle, a söpredék riff-raffnak előtte úgy feszíte”. Ehhez képest a *Kártigám* véletlenszerűen kiválasztott mondata azt bizonyítja, hogy meglehetősen korszerű, ma is érthető: „A muzsikások már pengetteve pengették és összeszóló hangozásra igazgatták a hegedűiket, midőn Krisztina Akmet testvérével, a márkgróf pedig feleségével egyetemben fogadások szerint álорczásan a táncszobába belépének, mennyivel rendezebb és díszesebb öltözetekben jövének, a jelenlévőktől annál nagyobb tekinteteket vonzának magokra. A márkgróf lengyel, a márkgrófné török ruhában jelent meg, mely miatt mindnyájan a szép törökönök tartották lenni.”⁵ A *Pokolkerék* archaizálása egy történeti nyelvállapot rekonstruk-

⁵ Mészáros Ignác: *Kártigám*. Buda-Pest. Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1880. 133. l.

ciójának szándékában valósul meg. Imitál egy elképzelt szóhasználatot, miközben egy kitalált, művi nyelvet alkot meg. A nyelvi rekonstrukció valójában egy sokkal régebbi nyelvállapotot idéz meg, s amikor olyan mondatokat olvasunk, mint „lőn könyörkiáltásunk fogatlan”, az *Ómagyar Mária-siralom* modalitását halljuk a sorokban. Eközben csak elvétve találunk olyan kifejezéseket, mint *éktelen tengéletben, messzikedv, naptámadat, kiüdülné, lerongyolíták, gyönyörélni*, amelyek az archaizálástól a metaforikusság felé mozdítanak ki a nyelvi korpuszt.

A nyelvi jelentéshiányt a regény végére illesztett szótár hivatott kitölteni. A nyelvi szerkezetek régiességét a szótár nem tudja kiküszöbölni, s a rekonstrukció nem éri el célját: gyakran olyan szavak is bekerülnek a magyarázandók közé, amelyek a mai regionális köznyelvnek is részei. Ez viszont nem a dokumentumszerűséget erősíti, hanem éppen a fiktív jellegre utal.

Narratív struktúra – A narratív struktúrát rekonstrukció–dekonstrukció szövevényes játékában a titok logikája működteti. A narrátori pozíció a regény végéig sem szilárdul meg, és folyamatosan felvetődik a kérdés: ki beszél kinek, és kinek a nevében. Lothár naplót ír, és habár élettörténetének elbeszélése célirányos, progresszivitása van, logikája kauzalitásra épül, szövegének töredékességét és ebből eredő jelentéshiányait csak részben töltik ki a szerkesztői kommentárok, a nyelvi jelentéséből eredő sejtelmességet pedig csak részben oldhatja fel a szótárhasználat. A napló a mások életébe betekinteni óhajtó kíváncsiság műfaja is, ennek viszont alig marad tere, rögtön ki is oldja az imitativ nyelv titokfejtésre ösztönző impulzusa, a történet a személyes mitológia és a történeti legendák tárházává válik. A titok jellegét növelik a szöveg tartalmi vonatkozásai: Lothár „spion” lesz, megfigyel másokat, jelentést tesz a rabokról a feletteseinek, a csatorna pedig az addig ismeretlen és titokzatosnak tűnő ásókerekék működtetésével készül – mindkét vonatkozás, az állandó megfigyelés és a hatalmas, rettegett ásókerekék állandó jelenléte a titok félelmet növelő jellegére utal.

Lothárnak személyisége nem vagy csak alig, csupán élettörténete fejlődik, mégpedig a végkimenetel felé. Philippe Lejeune szerint a naplónak épp ez a jellegzetessége a legmegkapóbb, hogy tudniillik „az igazi naplót mindig úgy írnak, hogy nem tudják, mi lesz a vége. [...] Senki sem tudja, merre visz az útja, hacsak azt nem, hogy a halálhoz.”⁶ A naplóíró az ismer-

⁶ Philippe Lejeune: A napló mint „antifikció”. = *Írott és olvasott identitás*. Az ön-életrajzi műfajok kontextusai. Szerkesztette Mekis D. János és Z. Varga Zoltán. L’Harmattan–Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008. 19. l.

retlen és megjósolhatatlan jövővel dolgozik, míg a naplóregény írói kontrollálják a szövegüket. Lejeune szerint a napló „fikcióban történő utánzásának nehézsége” abban keresendő, hogy a naplóregény „a valóság helyébe igyekszik állítani önmagát”.⁷

A *Pokolkerék* fentebb említett rekonstrukciós eljárásai dekonstrukcióhoz vezetnek, a regény pedig akkor zökken ki végleg az imitált napló szabta keretek közül, amikor egy újabb narrátor lép be a szövegbe. Nem ugyanarról a szimulakrumból van szó, akinek a szövegeit eddig olvashattuk, hanem a regény egyik szereplője lép elő narrátorrá, hogy elbeszélje Lothár élettörténetének azt a részét, amely szükségszerűen maradna ki minden naplóból. A Fodrász, vagyis Ali aga fia, Kemál, az Angyalos-dombon 1802. május 2-án jegyzi le a naplóíró sors történetének a lezárását: „LotarTársam az ünepéjen az gyeppesiKérékre felmászta, es hegyirül zuhanva az régi pocsollya helylén halállát lellé. Füzetkément es téntás Tolát mit az figyellő dombikon szétszóra Téntát nem találék otan Tiszteletel felszedém, es most fíját keresni igyekvém. Szándokom röndeböcsületbe mindent átaladni nékie Lotar Baráttom es az építkezés mindenideirt emlényinek örzése céljaul. A fíjút ezen oldallak további vigyázására es a rajtok irottaknak törzsök minden maradékának ösmeretébe adására köttelezvé ez könyvecskét nékije lelkire bizom.”

A kéziratnak már megírása idején is kalandos a története: Lothár egy alkalommal elássa, hogy megőrizhesse, s csak sokára tudja újra elővenni. A regény vége visszatér kiindulópontjához, a feljegyzések sorsához. S valójában ebben érhető tetten a szöveg logocentrikus vilásképe és annak narratív struktúrát felépítő íve: a sors történet s vele együtt a leírt szöveg megsemmisíthetlenségének gondolata.

A történelmi tapasztalat – Naplójában Lothár szenvedéstörténetet beszél el: a csatornaásás monoton egyhangúságát, amelyben az emberek halála mindennapossá válik, és közönyösség uralkodik el a rabokon. Tragédiája egyrészt abban keresendő, hogy maga nem képes kitörni az állatias, pusztító ösztönlétre korlátozódó emberi vegetálásból, másrészt viszont az, hogy a csatornaásók a korszerű eszközök használatával vétenek a természet ősi rendje ellen. Beavatkoznak abba a közegbe, amelyet gyakran Tündérhonnak lát és láttat a napló elbeszélője. Egészen a Papp Dániel-i értelemben, hiszen egy ponton nemcsak bőségkosárként mutatja be a tájat, hanem hőseivel együtt a mélybe zuhanva azt is érzékelteti, „mi van a felszín alatt”. Az embertelen munkakörülmények és az igen ritka tündéri jelenetek azonban mégis inkább a tündér szónak a XVI–XVIII. században használatos,

⁷ Uo. 20. l.

eredeti jelentését idézik fel, a szó a fogalommal együtt az állhatatlanság, a tünékenység jelentéskörét aktivizálja erőteljesen.

A naplóiró természetszerűleg nem látja át saját életének legalapvetőbb szituációit sem, nem tudja azt sem, mi cselekvésének mozgatórugója. Kiszolgáltatottságának ez is az eredője. Naplója mindinkább erről tanúskodik, magát az időt beszéli el: „esztendők múltanak, feledségbe ment volt korszámlálás, üdő, s már az igazságot sem tisztelénk, nemhogy a más marotkat túrók sorsáról elmélődnénk”. Sem célját, sem értelmét nem látja át munkájuknak, s gyakran teszi fel önmagának hasztalanul a kérdést: „Mi végre ásunk itten, a sáringi morotva közepében?!” Semmi cél nem sejlik föl, ez itt a nemezis. S ha egyetértünk Tengelyi Lászlóval abban, hogy a történelmi tapasztalat valamiféle mindenek fölött álló entitás, egy „nagyobb egész”, amely „többletértelmet hordoz”⁸, azt állapíthatjuk meg, a regényben egyvalami áll mindig és mindenek fölött, alakuljon bár másként s másként az egyéni emberi sors: a káosz. A káosz riadalma az a történelmi tapasztalat, amelyet a regény jelenvalóként közvetít és megjelenít (*Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2009*).

